

Педагогика фанлари

Xalilov Xurshidbek Baxtiyorovich
Fargʻona viloyati xalq taʼlimi xodimlarini qayta
tayyorlash va ularning malakasini oshirish
hududiy markazi oʻqituvchisi

**GEOGRAFIYA DARSLARIDA AMALIY MASHGʻULOTLARNI BAJARISH
ORQALI OʻQUVCHILARDA GLOBUS, GEOGRAFIK ATLAS VA
XARITALARDAN AMALIYOTDA FOYDALANA OLISH
KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**

Annotatsiya. Maqolada umumtaʼlim maktablarining 9 sinf bitiruvchilarida oʻquv yili yakunida geografiyadan fanga oid globus, geografik atlas va xaritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasini shakllantirish usul hamda vositalari koʻrsatib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: globus, geografik atlas, xarita, fanga oid kompetensiyalar, A2 standart darajasi, koʻz bilan chamalab masofalarni aniqlash, daraja toʻri yordamida masofalarni aniqlash..

Халилов Хуршидбек Бахтиёрович
преподаватель Ферганского регионального центра
переподготовки и повышения квалификации
работников народного образования

**МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ КОМПЕТЕНЦИЙ
ПРАКТИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЛОБУСОВ,
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ АТЛАСОВ И КАРТ ЧЕРЕЗ ПРАКТИЧЕСКИЕ
ЗАНЯТИЯ ПО ГЕОГРАФИИ**

Аннотация: в статье описаны методы и средства развития умения пользоваться географическими глобусами, географическими атласами и картами на практике в конце учебного года у выпускников 9 классов общеобразовательных школ.

Ключевые слова: глобус, географический атлас, карта, научные компетенции, стандартный уровень A2, визуальная оценка расстояния, градусник.

Khalilov Khurshidbek Bakhtiyorovich
Fergana Regional Center for Retraining
and Advanced Training of Public Educators

**METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF STUDENTS'
COMPETENCIES FOR THE PRACTICAL USE OF GLOBES,
GEOGRAPHIC ATLASES AND MAPS THROUGH PRACTICAL
EXERCISES IN GEOGRAPHY**

Abstract. The article describes the methods and means of developing the ability to use geographic globes, geographic atlases and maps in practice at the end of the academic year for graduates of the 9th grade of secondary schools.

Key words: globe, geographical atlas, map, science competencies, A2 standard level, visual distance estimation, degree gauge.

Kirish

Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimida tabiiyot va geografiya oʻquv fanini oʻqitishning asosiy maqsadlaridan biri oʻquvchilarda tayanch hamda tabiiyot va geografiya oʻquv faniga oid umumiy kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

Tabiiyot va geografiya oʻquv fani boʻyicha taʼlim oluvchilar tayyorgarligining zarur va yetarlicha darajasi hamda taʼlim muassasalari bitiruvchilariga qoʻyiladigan malaka talablaridan biri oʻquvchilarda geografiya faniga oid **globus, geografik atlas va xaritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasini** shakllantirishdan iboratdir. Ushbu fanga oid kompetensiyaning A2 standart darajasi, Geografiya fanini oʻrganishning tayanch darajasi hisoblanadi. Unga koʻra umumtaʼlim maktablarining 9 sinf bitiruvchilari geografiyadan fanga oid **globus, geografik atlas va xaritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasining** quyidagi elementlarini oʻzlashtira olishlari zarurligi koʻrsatib oʻtilgan [1; B.78 – 84].

A2

Globus va geografik xaritalar, oʻquv atlaslari masshtabi, daraja toʻri (meridian va parallellar) yordamida geografik obyektlarning joylashgan oʻrni va geografik koordinatalarini hamda oʻlchamlarini aniqlay oladi;

joy tuzilishi va topografik xaritalardan milliy iqtisodiyotning turli sohalarida, joylarda yoʻnalish olish, relyefni oʻrganish maqsadlarida foydalana oladi;

mavzuli tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy xaritalar yordamida hududlarning tabiiy sharoiti va resurslari, aholisi va xoʻjaligini tavsiflay oladi;

oʻquv atlaslari yordamida yozuvsiz xaritalarga materiklar va okeanlar, davlatlarning siyosiy, tabiiy (iqlim, tabiat zonalari va b.), iqtisodiy-ijtimoiy (sanoat, qishloq xoʻjaligi va b.) xaritalarini tushira oladi.

A2+

Xaritalarda qo‘shimcha ma’lumot sifatida berilgan jadval, diagramma va grafiklar bilan ishlay oladi;

kartografik andozalarni meridian va parallellarning ko‘rinishidan ajrata oladi; geografik xaritalardan foydalanib hududlarning kompleks geografik profillarini tuza oladi.

Asosiy qism

Davlat ta’lim standartining yuqoridagi keltirilgan talablaridan kelib chiqib, geografiya faniga oid quyidagi amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarda geografiya faniga oid **globus, geografik atlas va xaritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasini** shakllantirishga oid topshiriqlardan namunalar ko‘rib chiqamiz.

Ko‘z bilan chamalab masofalarni aniqlashga doir misol va masalalar yechish metodikasi

Masofani ko‘z bilan chamalab aniqlash ikki nuqta orasidagi masofani o‘lchashning eng oddiy usulidir. Normal ko‘ruvchi kishilarga ba’zi narsalarning qancha masofadan ko‘rina boshlashi haqida tayyor ma’lumotlar bor. Masalan, baland minora, g‘alla ombori, masjidlar 16 – 21 km, shamol tegirmoni 11 km, qishloqlar va baland binolar 9 km, fabrika trubalari 6 km masofadan ko‘rinadi. Ayrim uylar 5 km dan, ularning derazalari 4 km va tomlardagi mo‘rilari 3 km masofadan ko‘rinadi. Ayrim daraxtlar va yakka odam, yo‘l ustunlari hamda kilometr ko‘rsatkichlar 2 km, telegraf ustunlari 1 km, deraza romlari panjarasi 500 metr, odamning boshi 400 metr, kiyim va uning rangi 270 metr, odamning yuzi 160 metr, inson chehrasining o‘zgarishi (kulish, qovoq solish) 110 metr, odamning ko‘zlari 60 metr, ko‘zning oqi esa 20 metr masofadan ko‘rinadi [2; B.48 – 51].

Agar obyektning uzunligi yoki balandligi ma’lum bo‘lsa, uning qanday masofada turganini ko‘z bilan chamalab aniqlash mumkin. Buning uchun qo‘limizga masshtabli chizg‘ich olib, uni obyekt turgan tomonga to‘g‘ri cho‘zamiz. Shundan keyin obyektни chizg‘ich bilan ko‘zdan berkitamiz.

Masshtabli chizg‘ichning obyektни butunlay bekitgan qismi necha santimetr ekanligini aniqlaymiz. Uzatilgan qo‘lning uzunligi 60 santimetrغا yaqin bo‘ladi. Demak, qo‘limizdan masshtabli chizg‘ichgacha bo‘lgan masofa ham 60 santimetrغا yaqin bo‘ladi. Bu ma’lumotlarga asosanib proporsiya tuzamiz va uni yechish orqali izlangan masofani (juda kichik xatolikda) aniqlaymiz.

Ko‘z bilan chamalab masofalarni aniqlashga doir misol va masalalardan namunalar ko‘riq chiqamiz.

1. Qo'lga chizg'ich olib yog'och ustunga qaraganimizda chizg'ichning 2,5 santimetri ustunni ko'zdan bekitadi. Agar yog'och ustunning balandligi 7,5 metr bo'lsa, yog'och ustungacha bo'lgan masofani aniqlang.

Yechish: bunday topshiriqlarni bajarishda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib proporsiya tuzamiz, ya'ni:

$$\frac{x}{60 \text{ cm}} = \frac{7,5 \text{ m}}{2,5 \text{ cm}}$$

Proporsiyada qarama-qarshi hadlar ko'paytmasi bir-biriga teng bo'ladi;

$$x \cdot 2,5 \text{ cm} = 60 \text{ cm} \cdot 7,5 \text{ m};$$

Proporsiyada tenglikni ikki tomonini bir xil ko'rsatkichga ko'paytirilsa, yoki bo'linsa natija o'zgarmaydi. Shundan kelib chiqib, biz tenglikni har ikki tomonini 2,5 cm ga bo'lib yuboramiz. Natijada quyidagi tenglik hosil bo'ladi:

$$x = 24 \cdot 7,5 \text{ m}; \quad x = 180 \text{ m};$$

Javob: yog'och ustungacha bo'lgan masofa 180 m ga teng.

2. Qo'lga chizg'ich olib otliqqa qaraganimizda chizg'ichning 0,5 santimetrli qismi otliq odamni ko'zdan bekitadi. Otliq odamning haqiqiy balandligi 2,5 metr bo'lsa, otliqqacha bo'lgan masofani aniqlang.

Yechish: bunday topshiriqlarni bajarishda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib proporsiya tuzamiz, ya'ni:

$$\frac{x}{60 \text{ cm}} = \frac{2,5 \text{ m}}{0,5 \text{ cm}}$$

Proporsiyada qarama-qarshi hadlar ko'paytmasi bir-biriga teng bo'ladi;

$$x \cdot 0,5 \text{ cm} = 60 \text{ cm} \cdot 2,5 \text{ m};$$

Proporsiyada tenglikni ikki tomonini bir xil ko'rsatkichga ko'paytirilsa, yoki bo'linsa natija o'zgarmaydi. Shundan kelib chiqib, biz tenglikni har ikki tomonini 0,5 cm ga bo'lib yuboramiz. Natijada quyidagi tenglik hosil bo'ladi:

$$x = 120 \cdot 2,5 \text{ m}; \quad x = 300 \text{ m};$$

Javob: otliqqacha bo'lgan masofa 300 metrga teng.

3. Buxorodagi Minorai Kalonning balandligi 48 metr. Qo'lga chizg'ich olib minoraga qaraganimizda chizg'ichning 1,5 santimetrli qismi uni butunlay ko'zdan bekitadi. Minorai Kalongacha bo'lgan masofani aniqlang.

Yechish: bunday topshiriqlarni bajarishda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib proporsiya tuzamiz, ya'ni:

$$\frac{x}{60 \text{ cm}} = \frac{48 \text{ m}}{1,5 \text{ cm}}$$

Proporsiyada qarama-qarshi hadlar ko'paytmasi bir-biriga teng bo'ladi;

$$x \cdot 1,5 \text{ cm} = 60 \text{ cm} \cdot 48 \text{ m};$$

Proporsiyada tenglikni ikki tomonini bir xil ko'rsatkichga ko'paytirilsa, yoki bo'linsa natija o'zgarmaydi. Shundan kelib chiqib, biz tenglikni har ikki tomonini 1,5 cm ga bo'lib yuboramiz. Natijada quyidagi tenglik hosil bo'ladi:

$$x = 40 \cdot 48 \text{ m}; \quad x = 1920 \text{ m};$$

Javob: Minorai Kalongacha bo‘lgan masofa 1920 metrga teng.

4. Toshkent teleminorasining balandligi 375 metr. Qo‘lga chizg‘ich olib teleminoraga qaralganda chizg‘ichning 4 santimetrli qismi teleminorani butunlay ko‘zdan bekitadi. Kuzatuvchi turgan joydan teleminoragacha bo‘lgan masofani aniqlang.

Yechish: bunday topshiriqlarni bajarishda yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga asoslanib proporsiya tuzamiz, ya’ni:

$$\frac{x}{60 \text{ cm}} = \frac{375 \text{ m}}{4 \text{ cm}}$$

Proporsiyada qarama-qarshi hadlar ko‘paytmasi bir-biriga teng bo‘ladi;

$$x \cdot 4 \text{ cm} = 60 \text{ cm} \cdot 375 \text{ m};$$

Proporsiyada tenglikni ikki tomonini bir xil ko‘rsatkichga ko‘paytirilsa, yoki bo‘linsa natija o‘zgarmaydi. Shundan kelib chiqib, biz tenglikni har ikki tomonini 4 cm ga bo‘lib yuboramiz. Natijada quyidagi tenglik hosil bo‘ladi:

$$x = 15 \cdot 375 \text{ m};$$

$$x = 5625 \text{ m}.$$

Javob: Kuzatuvchi turgan joydan teleminoragacha bo‘lgan masofa 5625 metrga teng.

Daraja to‘ri yordamida masofalarni aniqlash

Daraja to‘ri yordamida nafaqat Yer yuzidagi istalgan nuqtaning geografik o‘rnini va koordinatalarini, balki, shu va shunga o‘xshash bir qancha nuqtalar orasidagi masofalarni ham aniqlash mumkin. Bunda biz orasidagi masofalari aniqlanishi lozim bo‘lgan nuqtalarning geografik koordinatalariga tayanamiz. Ma’lumki, parallellarning uzunliklari ekvator dan qutblarga tomon qisqarib boradi. Turli geografik kengliklardagi 1° parallel chiziqlarining uzunliklari quyidagi formula yordamida aniqlanadi: $l = 111,3 \cos \varphi$ [3; B.52 – 53].

Bu yerda φ – joyning geografik kengligi.

Daraja to‘ri yordamida masofalarni aniqlashga doir misol va masalalardan namunalar ko‘riq chiqamiz.

1. Afrika materigi ekvator bo‘ylab g‘arbdan sharqqa qancha masofaga cho‘zilganligini gradus va kilometrlarda aniqlang.

Yechish: dastlab, Afrika materigining 0° kenglikdagi chekka nuqtalari geografik koordinatalarini aniqlaymiz. Bular: g‘arbda 9,2^o sharqiy uzunlik va sharqda 43,2^o sharqiy uzunlik. Bu nuqtalarning ikkalasi ham bitta uzunlik (shq.u.)da joylashganligi sababli ularning darajasi kattasidan darajasi kichigini ayiramiz va 0° kenglikdagi 1° parallel yoyining uzunligi (111,3 km) ga ko‘paytiramiz, ya’ni

$$43,2^{\circ} - 9,2^{\circ} = 34^{\circ}$$

$$34^{\circ} \cdot 111,3 \text{ km} = 3784,2 \text{ km}.$$

2. Xarita va globusdagi daraja to‘ridan foydalanib Avstraliya materigi 140° sharqiy uzunlik bo‘ylab shimoldan janubga qancha masofaga cho‘zilganligini aniqlang.

Yechish: 140° sharqiy uzunlikda Avstraliyaning eng shimoliy nuqtasi 18° janubiy kenglikka, eng janubiy nuqtasi esa 38° janubiy kenglikka to'g'ri keladi. Mazkur nuqtalarning ikkalasi ham bitta kenglikda joylashganligi sababli, ularning darajasi kattasidan darajasi kichigini ayiramiz va 1° meridian yoyining uzunligi (111,1 km) ga ko'paytiramiz, ya'ni

$$38^{\circ} - 18^{\circ} = 20^{\circ}$$

$$20^{\circ} \cdot 111,1 \text{ km} = 2222 \text{ km.}$$

Javob: Avstraliya materigi 140° sharqiy uzunlik bo'ylab shimoldan janubga 20° yoki 2222 km ga cho'zilgan ekan.

3. Buxoro shahri $39,5^{\circ}$ shimoliy kenglikda joylashgan. Ushbu shahardan:

a) shimoliy qutb;

b) ekvator;

c) janubiy qutbgacha bo'lgan masofani gradus va kilometrlarda aniqlang.

Yechish: a) Shimoliy qutb ham Buxoro shahri ham bitta kenglikda joylashganligi sababli, ularning darajasi kattasidan darajasi kichigini ayiramiz va 1° meridian yoyining uzunligi (111,1 km) ga ko'paytiramiz, ya'ni

$$90^{\circ} - 39,5^{\circ} = 50,5^{\circ}$$

$$50,5^{\circ} \cdot 111,1 \text{ km} = 5610,55 \text{ km.}$$

b) ekvatoridan Buxoro shahrigacha bo'lgan masofa $39,5^{\circ}$ ga teng.

$$39,5^{\circ} \cdot 111,1 \text{ km} = 4388,45 \text{ km.}$$

c) Buxoro sharidan janubiy qutbgacha bo'lgan masofani topishimiz kerak. Bu ikki obyektlar ikkita kenglikda joylashganligi uchun, ular orasidagi masofani topishda kengliklar bir-biriga qo'shib olinishi kerak, ya'ni

$$39,5^{\circ} + 90^{\circ} = 129,5^{\circ}$$

$$129,5^{\circ} \cdot 111,1 \text{ km} = 14387,45 \text{ km.}$$

Xulosa

Umumta'lim maktablari geografiya kurslarida amaliy mashg'ulotlarga ajratilgan soatlarning kamligi sababli, yer yuzi tabiatining o'ziga hos hususiyatini o'quvchilarga chuqur o'rgatish imkoniyati cheklangan, aksincha nazariy mashg'ulotlarga umumiy soatning ko'p qismi ajratilgan. Chunki amaliy mashg'ulot darslarida topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchilar darslik, o'quv qo'llanma, har xil adabiyotlar, xarita va atlaslardan foydalanib berilgan topshiriq va savollarni sinchkovlik bilan puxta bajarsalar ular uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi malaka va ko'nikmalar hamda fanga oid kompetensiyalar shakllanadi:

- Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayon hamda hodisalarni kuzatish, aniqlash, tushunish va tushuntirish kompetensiyasi:

- Geografik obyektlar, joy nomlarini to'g'ri qo'llay olish kompetensiyasi;

- Globus, geografik atlas va xaritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasi;

- Tabiatni muhofaza qilish va ekologik madaniyat kompetensiyasi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-son qarori.
2. M.Avezov, M.Mirakmalov “Geografiya fanidan amaliy mashg‘ulotlar”. Toshkent. Donishmand ziyosi, 2022
3. Q.Baxromov, G.Halimova. Geografiyadan mashq va masalalarni yechish usullari. – T.:Navro‘z nashriyoti, 2017. -90 b.
4. P.Gulyamov, R.Qurboniyozov, M.Avezov, N.Saidova. 5-sinf Geografiya (Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi) darsligi. – T.: Mitti yulduz, 2020.- 89-90 b.
5. Asamxodjaeva, S. (2022). INNOVATSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA INSON KAPITALINING O‘RNI. *Scienceproblems.Uz*, 5(2), 12–20. <https://scienceproblems.uz/index.php/journal/article/view/53>
6. Халилов, Х. (2022). Fanlararo bog‘liklar asosida geografiya fanidan o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi (5-sinf “Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi” 26-§ Amaliy mashg‘ulot misolida). *Scienceproblems.Uz*, 1(4). <https://scienceproblems.uz/index.php/journal/article/view/45>
7. Мамаджанова, С. (2020). МОБИЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ИНФОРМАТИКА ФАНИ УЧУН УЎ ВАЗИФАЛАРИНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ. *Scienceproblems.Uz*, 1(1), 6. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N17>
8. Halilov, X. (2022). GEOGRAFIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARDA KARTOGRAFIK KOMPETENTSIYALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI. *Scienceproblems.Uz*, 5(2), 39–45. Retrieved from <https://scienceproblems.uz/index.php/journal/article/view/56>